

О. В. Мазенова

МЕТАФОРИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕМОЦІЙ У ПЕРСЬКІЙ МОВІ (на прикладі концепту *СТРАХ*)

Когнітивні аспекти емоцій, їхня концептуалізація і вербалізація посідають значне місце серед сучасних лінгвістичних досліджень. Позаду залишилася давня суперечка серед лінгвістів (М. Брель, К. Бюлер, Е. Сепір, ван Гіннекен, Г. Гійом, Ш. Баллі та ін.) стосовно того, чи повинна лінгвістика займатися емоційними складовими. Як відомо, деякі вчені (К. Бюлер, Е. Сепір, Г. Гійом) були переконані в тому, що домінантою в мові є когнітивна функція, а тому вивчення емоційного компонента має бути усунуто з кола лінгвістичних досліджень. Інші дослідники (Ш. Баллі, ван Гіннекен, М. Брель), навпаки, вважали вираження емоцій центральною функцією мови [Шаховский 2008, 15]. Однак у сучасній лінгвістиці емоцій уже не викликає сумніву той факт, що емоції тісно пов'язані з когнітивними процесами людини і включені в саму структуру її свідомості та мислення [Шаховский 2008, 13]. Тому питання мовної концептуалізації емоцій, і зокрема їхнього метафоричного осмислення, привертають все більшу увагу дослідників.

Однією з ключових проблем загальної теорії емоцій є проблема універсальності/неуніверсальності емоцій. Деякі дослідники вважають, що емоції не універсальні, їхня природа залежить від типу культури, лінгвоетнічної належності людини та інших факторів, а тому вони засвоюються як певні культурні патерни, задані відповідним соціокультурним простором. Інші вчені, навпаки, переконані в тому, що емоції, маючи єдину біологічну основу, універсальні й не залежать від культурних параметрів. Прибічники третьої, компромісної, позиції твердять, що емоції – це генетичний вроджений феномен, але тільки завдяки досвіду люди навчаються культурно-специфічних правил їхнього вираження. Ідея про те, що існує певна кількість універсальних, базових емоцій, пронизує численні праці з психології, психофізіології й нейропсихології [Изард 2003, 63]. Фізіопсихологи експериментально довели принциповий збіг соматичного оформлення переживання емоцій у людей різних етносів [Красавский 2008, 92]. Так, при відчутті щастя у людей незалежно від їхньої етнічної належності з'являється посмішка, при переживанні страху піднімаються брови, розширюються зіниці тощо. Однак ступінь прояву емоцій регламентований певними вимогами культури, а тому може значно варіювати. Ідея універсальності виразів обличчя принаймні для шести базових емоцій – гніву, страху, відрази, суму, радості, здивування – при культурній варіативності їхньої соціальної маніфестації міститься у працях американського фізіолога П. Екмана [Ekman 1999]. На думку А. Вежбіцької, кожна культура не тільки накладає деяку лінгвістичну сітку на концептуалізацію емоцій, а й пропонує певний набір “скриптів”, тобто правил емоційної поведінки представників того чи іншого лінгвокультурного простору [Wierzbicka 1999, 240].

Ми вирішили встановити, яку саме лінгвістичну сітку “наклала” перська культура на концептуалізацію емоції *страх* і як це позначилося на її метафоричному осмисленні перською мовною свідомістю. Нас зацікавили передусім соматичні аспекти метафоричної концептуалізації емоції, тому було вирішено визначити деякі універсальні та етноспецифічні особливості її соматичного осмислення в перському лінгвоментальному просторі. Ми виходимо з того, що емоція *страх* у різних мовах може бути концептуалізована і лексикалізована по-різному, однак нейробиологічні механізми *страху*, зокрема

його локалізація в певному відділі головного мозку людини (мигдалеподібному тілі), є міжкультурно-універсальними [Апресян 2011, 27]. В усіх культурах світу страх “складається з визначених і цілком специфічних фізіологічних змін, експресивної поведінки і специфічного почування людини, що походить від очікування загрози або небезпеки” [Изард 2003, 293].

Отже, метою цієї розвідки є визначення етноспецифіки метафоричної (соматичної) концептуалізації емоції *страх* у перській мові. Об’єктом дослідження є перський емоційний концепт *СТРАХ* та мовні засоби із соматичним компонентом, що його об’єктивують. Предмет дослідження становить образна семантика відповідних мовних одиниць. Наукова новизна дослідження зумовлюється відсутністю праць, присвячених мовній концептуалізації емоцій у перській мові на матеріалі мовних одиниць вторинної номінації із соматичним компонентом. Матеріалом дослідження послужили 150 перських лексичних та фразеологічних одиниць (ФО) на позначення емоцій, образна семантика яких містить знаки соматичного коду культури.

Слід зауважити, що лексико-фразеологічне поле соматизмів у системі будь-якої мови посідає значне місце. За підрахунками Р. М. Вайнтрауба, фразеологізми із соматичним компонентом становлять близько 30 % фразеологічного складу будь-якої мови [Селіванова 2004, 84]. Соматичний код культури, очевидно, є найдавнішим з усіх, оскільки людина почала осягати навколишній світ з пізнання самої себе, а вже потім екстраполювала ці знання на навколишню дійсність [Красных 2003, 297]. Проаналізований нами матеріал засвідчив, що найбільшу роль у мовній концептуалізації емоції *страх* відіграють “внутрішні” соматизми *del serçe*, *jegar печінка*, *zahre жовчний міхур*, “зовнішні” соматизми *češm oko*, *pā noğa*, *dast рука* та такі партоніми голови, як *ru обличчя*, *češm oko*, *zabān язик*, *dandān зуб*, *dahān рот*, *sebil вуса*.

Відомо, що в багатьох лінгвокультурах світу серце постає як “орган” емоційного життя людини. Перське серце в цьому відношенні не становить винятку та, як і українське серце, є місцем локалізації почуттів і емоцій людини, найважливіше з яких – кохання, головне інтимне почуття людини. Тому, висловлюючись метафорично, серце можна віддати, забрати, вкрати, вирвати, розбити, причарувати, пестити, ранили, втратити, мучити, програти тощо. Розглянемо, яку роль відіграють ФО із соматичним компонентом *del serçe* у вербалізації концепту *СТРАХ*.

Зазначимо, що перське слово *del* є полісемантичним і, окрім серця як органа кровообігу, може позначати деякі абстрактні поняття, зокрема ‘сміливість’, ‘мужність’. Розглянемо приклад:

گفتم: «پسر جان، آرام باش... مرد باید دل داشته باشد. گریه برای چه؟...» (محمد علی جمال زاده، فارسی شکر است)

Я сказав: “Синку, заспокойся... Людина повинна мати мужність (букв. мати серце). Для чого плакати?..” (М. Джамаль-заде. “Милозвучна фарсі”).

Як можна бачити з наведеного уривка, перське серце не лише містить у собі мужність, що, до речі, притаманне й українському серцю (пор. укр. *в його серці жила відвага*), а й аналогізується з цим абстрактним поняттям, про що свідчить ужите автором дієслово *del dāstan* (букв. *мати серце*) у значенні “мати мужність”. Коли описують людину у стані переляку, вживають ФО, в яких слово *del* потрібно розуміти як “мужність”, напр.: *del-aš-rā az dast dād* (букв. *він втратив своє серце / мужність*), *del-aš-rā bāxt* (букв. *він програв своє серце / свою мужність*). Однак у деяких зворотах на позначення страху це слово реалізує і своє основне значення, напр.: *band-e del-aš pāre šod* *він злякався* (букв. *зв’язки його серця урвалися*), *del-aš pāyin / foru / tu rixt* *його серце обірвалося* (букв. *його серце обрушилося вниз*), *tu-ye del-e kas-i-rā xāli kardan* *злякувати когось* (букв. *спустошувати чиесь серце*) тощо. Це слово може виступати в семантичній ролі агенса, і тоді перське серце набуває яскраво антропоморфних ознак: *del-am tars bar-dāšte* *я злякався* (букв. *моє серце набралось страху*).

У перській мові існує специфічне співвідношення між соматизмами *del serçe* та *jegar печінка*. Існує ціла низка фразеологізмів і похідних слів, у яких ці слова виступають

як повні синоніми, напр.: **del / jegar dāštan** бути сміливим, мати мужність, **del / jegar bāxtan** злякатися, втратити мужність, **deldār / jegardār** сміливий (букв. такий, що має серце / печінку), **bidel / bijegar** лякливий (букв. без серця / печінки) тощо.

Із семантикою страху в перській мові пов'язаний і такий “внутрішній” соматизм, як **zahre** жовчний міхур. Для передання ідеї втрати мужності, переляку використовується синонімічна до зазначених вище ФО **zahre bāxtan** лякатися (букв. програвати жовчний міхур), напр.:

گفتم: «پسرجان، من فرنگی کجا بودم. ... من ایرانی و برادر دینی توام. چرا زهره ات را باخته ای؟ مگر چه شد؟» (محمدعلی جمال زاده، فارسی شکر است)

Я сказав: “Синку, який же я іноземець?.. Я іранець і твій брат по вірі. Чого ти злякався? Що трапилось?..” (М. Джамаль-заде. “Милозвучна фарсі”).

Крайній ступінь переляку може призвести до того, що жовчний міхур може луснути, про що свідчить пара ФО **zahre tarak šodan / zahre tarak kardan** лякатися / лякати когось до смерті, напр.:

... ای درد و بلات به جان این دیوانه ها بیفتد! به خدا هیچ نمانده بود زهره ام بترکد... (محمدعلی جمال زاده، فارسی شکر است)

... Ой, нехай всілякі нещастя впадуть на голови цих божевільних! Їй-богу, я ледь не помер від страху (букв. мій жовчний міхур ледь не луснув)... (М. Джамаль-заде. “Милозвучна фарсі”).

Слово **zahre** в перській мові, крім жовчного міхура, означає і саму жовч. Саме в цьому значенні воно фігурує у ФО: **zahre-ye kas-i-rā āb kardan / zahre-ye kas-i-rā bordan** налякати когось до смерті (букв. розтопити / віднести чийось жовч). Внутрішня форма ФО **zahre tu-ye del-aš nist / zahre tu-ye del nadārad** він слабкодухий, він боязкий (букв. жовчі в його серці немає) наводить на думку про те, що в наївній свідомості персів ще за архаїчних часів відклалося уявлення, що жовч, як носій мужності і відваги, містилася в серці.

اگر زهره توی دلش بود (زهره در دل داشت) با آن صورت رسوا از میدان جنگ فرار نمی کرد.

(فرهنگ امیرقلی امینی)

Якби він не був таким боягузом (букв. мав жовч у серці), він би так ганебно не утік з поля бою (Словник А. Колі Аміні) [Голева 2000, 345].

Композит **češmzahre** жовчний погляд, утворений шляхом сполучення із зовнішнім соматизмом **češm** око, бере участь у творенні ФО із семантикою залякування: **češmzahre raftan be kas-i** дивитися погрозово на когось, **češmzahre gereftan az kas-i** залякувати когось [Голева 2000, 178]:

او هم برای اینکه از زنتش چشم زهره بگیرد عادت کرده بود او را اغلب می زد. (صادق هدایت، حاجی آقا)

... Однак, щоб залякати дружину, він зник час від часу давати їй прочуханки (С. Гедаят. “Хаджі-ага”).

Тепер розглянемо особливості використання так званих “зовнішніх” соматизмів у процесі метафоричної вербалізації концепту *СТРАХ*. Як зазначають дослідники, емоційна метафорика, маючи біологічне підґрунтя, заснована на реальній симптоматиці людини, що переживає ту чи іншу емоцію. Метафоричні звороти в такому разі лише позначають фізіологічні прояви відповідних емоцій [Апресян 2011, 30]. Оскільки, як зазначалося вище, фізіологічні прояви базових емоцій, до яких належить і страх, мають універсальний характер в усіх культурах, можна припустити, що їхня метафорична концептуалізація відбувається за допомогою одних і тих самих соматизмів. Розглянемо, в чому полягає перська специфіка в цьому аспекті.

Найбільшу роль у метафоричній вербалізації концепту *СТРАХ* відіграють соматизми, які є партонімами голови: **ru** обличчя, **češm** око, **zabān** язик, **dandān** зуб, **dahān** рот, **sebil** вуса. Відповідні фізіологічні зміни організму людини в момент страху відображені в таких ФО: **az ru raftan** лякатися, поступатися суперникові (букв. виходити з обличчя) [Охріменко 2011, 172], **zabān-aš band āmad** у нього відібрало мову (букв. його

язик спинився) [Голева 2000, 334], **āb dar dahān-aš xošk šod** він дуже злякався (букв. у нього в роті пересохло) [Голева 2000, 7] тощо. Стани, пов'язані зі страхом або його каузациєю, вербалізуються за допомогою партоніма **češm oko**, оскільки очі людини завжди відображають емоції, які вона переживає, напр.: **češmtarside** переляканий (букв. той, у кого очі перелякані), **češmqorre** погрозливий, гнівний погляд (букв. з ревучим поглядом) [Parchami 2003, 169], **češmnamāyi kardan** погрожувати (букв. виставляти очі), **āb-e češm az kas-i gereftan** залякувати, жахати когось (букв. забирати в когось воду з очей) [Охріменко 2011, 169].

Внутрішня форма ФО **dandān nešān dādan** залякувати когось (букв. показувати, скалити зуби) демонструє зв'язок соматичного коду культури із зооморфним, оскільки відтворює запозичений із тваринного світу сценарій протистояння:

دندانهایش را به من نشان می دهد، پندارد که من از او بیم دارم (فرهنگ امیر قلی امینی)

Він залякує мене (букв. показує мені свої зуби), думає, я його боюся (Словник А. Колі Аміні) [Голева 2000, 291].

Етноспецифічним для перської мовної свідомості видається асоціювання процесу залякування із соматизмом **sebilhā vusa**. Образ ФО **az sebilhā-ye kas-i xun čakidan** залякувати когось (букв. крапає кров з чийхось вусів) відтворює вигляд обуреної відповідною емоцією людини, що має намір залякати свого супротивника, напр.: **من همان آدمی** Я був якраз тією людиною, яка залякувала всіх [Охріменко 2011, 172].

Специфіка використання соматизму **mu volossja** в процесі метафоризації страху полягає в тому, що фізіологічні зміни відбуваються не з волоссям на голові, як це має місце в українському та російському лінгвокультурних ареалах (пор. укр. *волосся на голові стало дибки*, рос. *волосы на голове встали дыбом*), а з волоссям на тілі: **mu bar tan-aš (andām-aš) rāst šod (six šod)** волосся стало дибки (букв. волосся на його тілі стало прямим) [Голева 2000, 567–568]:

وقتی نگاهش می کردم از ترس موهای تنم سیخ می شد... (خسرو شاهانی، مرد سرگردان)

Коли я на неї дивився, у мене від страху волосся ставало дибки... (Х. Шагані. “Волоцюга”).

Коли людина відчуває сильний страх, все м'ясо з її тіла може “обсипатися”, про що свідчить ФО **gušt (gušthā-ye) badan-aš rixt** він сильно злякався (букв. все м'ясо його тіла обсипалось) [Голева 2000, 517]:

از بلند شدن صدای شلیک ناگهان تمامی گوشت بدنم ریخت. (فرهنگ امیر قلی امینی)

Я сильно злякався, коли пролунали постріли (Словник А. Колі Аміні).

Як показав аналіз, метафорична концептуалізація страху зачіпає не тільки тіло, а й дух людини. На це вказує зворот релігійного походження із квазісоматизмом **ruh** дух: **qabz-e ruh šodan** дуже злякатися, ледь не віддати Богу душу від страху (**qabz-e ruh** – забирання душі померлого ангелом смерті Азраїлом) [Голева 2000, 444]:

در میان جار و جنجال مسافرین، داد و فریادهای حمالهای عرب و صدای موتور کشتی، نزدیک بود که سید نصرالله قبض روح بشود. (صادق هدایت، مهین پرست)

Серед твалту й гамору пасажирів, галасу носильників, ревіння моторів Сеїд Насролла трохи не віддав Богу душу від переляку (С. Гедаят. “Патріот”).

Фраземи із соматичними компонентами **dast** рука та **pā** нога мають переважно жестове або моторно-кінетичне походження. Так, каузациа страху втілена в таких ФО із соматизмом **dast** рука, як: **dast az āstin dar-āvardan** насмілитися, виявити хоробрість, відвагу (букв. вийняти руки з рукавів) [Голева 2000, 252], **zarb-e dasti namā-yāndan be kas-i** залякувати когось, тримати у страху (букв. показувати удар своєї руки), напр.:

با بکار بردن قدرت چنان او را ترساندم و ضرب دستی به او نمایاندم که از آن پس جرأت نکرد با من سرشاخ شود. (فرهنگ امیر قلی امینی)

Застосувавши силу, я так його налякав, що відтоді він не наважувався стикатися зі мною (Словник А. Колі Аміні) [Голева 2000, 410].

Поведінку людини під час небезпеки відтворює фразеологізм із соматизмом **pā noḡa: do pā dāštan va do pā(-ye digar) ham qarz kardan** *тікати з усіх ніг* (букв. *дві ноги мати та дві інші ще позичити*) [Голева 2000, 93]:

یکی از وکلا... شنیده بود که زار محمد سه تا را کشته و ممکن است به سراغ او بیاید در پا داشت و دو پا هم قرض کرد و دوان دوان به طرف خانه رفت. (رسول پرویزی، شیر محمد)

Один з адвокатів... почувши, що Зар Мохаммад уже убив трьох і, можливо, розшукує і його, схопився і з усіх ніг кинувся бігти додому (Р. Парвізі. “Шір Мохаммад”).

У значенні *губитися, не знати, що робити (від страху)* використовується ФО за участю обох соматизмів: **dast-o pā-ye xod-rā gom kardan** (букв. *губити руки й ноги*):

گفتم: «پسرجان، ... چرا زهره ات را باخته ای؟ مگر چه شد؟ تو برای خودت جوانی هستی؟ چرا این طور دست و پایت را گم کرده ای...؟» (محمدعلی جمال زاده، فارسی شکر است).

Я сказав: “Синку!.. Чого ти злякався? Що трапилося? Ти ж мужчина. Чому ж так розгубився?..” (М. Джамаль-заде. “Милозвучна фарсі”).

Як показав аналіз, у процесах метафоричної концептуалізації емоцій соматичний код часто взаємодіє із зооморфним. Так, внутрішня форма деяких копулятивів із соматизмом **del serce** відображає стереотипи перської свідомості стосовно певних якостей тварин, якими метафорично наділяється людина. Зокрема, боязкість, на думку персів, притаманна верблюду, лані, козлу і куріпці, про що свідчать такі ФО зі значенням *лякливий*: **šotordel** (букв. *з серцем верблюда*), **āhudel** (букв. *з серцем лані*), **bozdel** (букв. *з серцем козла*) – та компаративна фразема **mesl-e kabk sar-e xod-rā zir-e barf kardan** *ляжливо і невміло ховатися від небезпеки* (букв. *наче куріпка, ховати голову під сніг*) [Голева 2000, 423], напр.:

ما آدمهای سست و بزدل... به کمترین وزش باد مثل بید می لرزیم... (محمدعلی جمال زاده، دار المجانین).

Ми люди слабкі, налякані... здригаємося, як верба від найменшого поруху вітру... (М. Джамаль-заде. “Божевілля”).

خودت که مثل کبک سرت را زیر برف کرده ای و کسی را نمی بینی، به خیالت رسیده هیچکس تو را نمی بیند؟ (علی محمد افغانی، شوهر آهو خانم)

Сам ти, наче куріпка, сховав голову під сніг і нікого не бачиши, думаєш, що і тебе ніхто не бачить? (А. Афгані. “Чоловік Агу-ханом”).

Взагалі, тваринний світ, використовуваний як донорська сфера, відіграє активну роль у процесах метафоризації страху. ФО із зоокомпонентами вербалізують як стан, так і поведінку людини під час переживання емоції, напр.: **saglarz dāštan** *сильно дрижати (від страху, холоду)* (букв. *дрижати наче пєс*) [Голева 2000, 373]; **susk šodan** *лякатися, зіщулюватися від переляку* (букв. *ставати тарганом*) [Parchami 2003, 258]; **šāh-o šāne kešidan barāye kas-i** *лякати когось, погрожувати* (букв. *витягувати плечі і роги перед кимось, прибирати бойову позу*) [Голева 2000, 373]:

گفت: بارک الله هنوز دو ماه نشده واسه من شاخ و شونه می کنی؟ گفتم: نه والله ما اهل شاخ و شونه نیستیم... (غلامحسین ساعدی، آشغالدونی)

– От молодець, ще двох місяців не пройшло, а вже погрожувати мені? – Ні, клянуся Аллахом, я не з тих, хто погрожує... (Г. Саєді. “Смітник”).

نه نیروی شاخ و شانه کشیدن و جنجال بپا کردن داشت نه توان گریه و زاری... (علی محمد افغانی، شوهر آهو خانم)

У неї не було сил ані на погрози, ані на сварки, ані на скарги, ані на сльози... (А. Афгані. “Чоловік Агу-ханом”).

Мовна концептуалізація страху в перському лінгвоментальному просторі відбувається і через знаки інших кодів культури, зокрема рослинного, предметного, духовного. Наведемо кілька прикладів. Як рослина страх концептуалізується у звороті: **tars dar qalb-aš riše gereft** *страх оселився в його серці* (букв. *страх пустив коріння в його серці*). Предметний код представлений фраземами, що відтворюють відповідний фізіологічний стан людини: **tu-ye tombān-aš rid** (букв. *він зробив у штани*), **tonoke-rā zard kard / najes kard** (букв. *зробив штани жовтими / нечистими*). Знаки духовного коду спостерігаємо у складі ФО, яка вказує на поведінку людини в момент переляку: **mesl-e**

eblis az lahoul gorixtan *бігти як чорт від закляття* (**la houll** – скорочено від **la houll va la qovvata illa bi-llahi** *немає сили й могутності, крім як в Аллаха*, формули з Корану, яку промовляють у момент небезпеки, переляку або несподіванки) [Голева 2000, 34]. Утім потрібно зазначити, що кількісно такі ФО значно поступаються фраземам, що мають у своєму складі знаки соматичного коду культури. Це й не дивно, оскільки емоційна метафорика, заснована на реальній симптоматиці людини, часто позначає фізіологічні прояви відповідних емоцій, стан або поведінку людини, що їх переживає.

Отже, попри універсальність і вродженість базових емоцій, значно варіюють не тільки правила емоційної поведінки представників різних етнокультурних спільнот, а й мовна концептуалізація емоцій, тобто їхня лексикалізація і метафоричне осмислення. Аналіз соматичних аспектів метафоричного вираження концепту *СТРАХ* у перській мові дозволив встановити деякі універсальні та етноспецифічні особливості його осмислення перською мовною свідомістю. Встановлено, що більшість ФО із “зовнішніми” соматизмами мають жестове, мимічне або моторно-кінетичне походження. Аналіз ФО із “внутрішніми” соматизмами дозволив скласти уявлення про “закріпленість” певних внутрішніх органів за цією емоцією. Перспективи подальшого дослідження цього фрагмента внутрішнього світу людини в перському лінгвоментальному просторі полягають у залученні текстів художньої літератури та публіцистики з метою визначення переліку концептуальних метафор, які лежать в основі вираження цієї емоції в перській мові.

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян В. Ю.* Опыт кластерного анализа: русские и английские эмоциональные концепты // **Вопросы языкознания**, 2011, № 1.
- Голева Г. С.* **Фарси-русский фразеологический словарь**. Москва, 2000.
- Изард К. Э.* **Психология эмоций**. Санкт-Петербург, 2003.
- Красавский Н. А.* **Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах**. Москва, 2008.
- Красных В. В.* “Свой” среди “чужих”: миф или реальность? Москва, 2003.
- Охріменко М. А.* **Персько-український словник емотивної фразеології**. Луцьк, 2011.
- Селіванова О. О.* **Нариси з української фразеології (психогногнітивний та етнокультурний аспекти)**. Київ – Черкаси, 2004.
- Шаховский В. И.* **Лингвистическая теория эмоций**. Москва, 2008.
- Ekman P.* Basic emotions // **Handbook of cognition and emotion** / Dalglish T., Power M. (eds.). Sussex, 1999.
- Parchami M.* **Paskučehā-ye Farhang** (biš az 15 hezār kenāye – estelāh va tekyekalām-e āmyāne-ye šofāhi). Tehrān, 2003.
- Wierzbicka A.* **Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals**. Cambridge University Press, 1999.